

ЛАТИНСЬКА ЮРИДИЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ СПОКОНВІЧНИХ ПОНЯТЬ

Ганжа О.Г.,
аспірант кафедри історії і теорії держави та права
Запорізького національного університету,
науковий консультант судді Конституційного Суду України
ORCID: 0000-0002-7594-9291

Ганжа О.Г. Латинська юридична термінологія у вітчизняній судовій практиці: сучасні тенденції використання споконвічних понять.

Стаття присвячена дослідженню використання латинської юридичної термінології в українській судовій практиці. На початку статті автор зосереджує увагу на питанні взаємопов'язаності латинської термінології з римським правом, а також важливості рецепції римського права для подальшого збереження латинізмів. Особливу увагу приділено ретроспективному аналізу проникнення латинізмів в українську мову.

Перша тенденція, яку висвітлює автор, – етимологізація латинізмів у судових рішеннях; друга – латинізація юридичних термінів у судових рішеннях.

Використання латинізмів у вітчизняних і зарубіжних наукових дослідженнях розглядають під кутом (1) обумовленості практичними потребами, (2) елементу цитування нормативних положень, (3) способу збереження традиції та (4) стилістичного засобу. У статті наводиться велика кількість термінів римського права, які активно використовують українські судді.

Водночас автор стверджує, що не всі латинські терміни, що використовуються в судовій практиці, мають стосунок до джерел римського права: по-перше, деякі латинізми сягають доби середньовіччя, а також Нового і навіть Новітнього часу; по-друге, окремі латинізми виражають правові явища (принципи, доктрини), що первісно належали до англо-американської правової традиції. При цьому латинська юридична термінологія, яка використовується в судових рішеннях, вельми різноманітна та охоплює низку правових явищ.

Особливу увагу приділено застосуванню в судовій практиці правових доктрин, які мають різне походження – римське право (*favor contractus, fraus creditorum*) та прецедентне (загальне) право (*obiter dictum, per incuriam, ratio decidendi*). Також однією з виразних тенденцій в українській судовій практиці автор називає використання латинських мовних кліше в судових рішеннях, які можуть сприяти точності викладу, лаконічності та зрозумілості тексту, а також стандартизації мови права.

Автор резюмує, що застосування національними судами латинських юридичних термінів – це абсолютно логічний процес, що свідчить про подальшу інтеграцію національної судової практики в глобальні процеси та тенденції, які відбуваються у світовій юриспруденції.

Ключові слова: латинська мова, судові рішення, римське право, мова права, юридичний термін.

Hanzha O.H. Latin legal terminology in national jurisprudence: modern trends in the application of ancient concepts.

The article is devoted to the study of the application of Latin legal terminology in Ukrainian jurisprudence. At the outset of the article, the author emphasizes on the correlation of Latin terminology with Roman law, as well as the significance of the reception of Roman law for the further preservation of Latinisms. Particular focus is given to the retrospective analysis of the incorporation of Latinisms into the Ukrainian language.

The first trend highlighted by the author is the etymology of Latinisms in court decisions; the second is the Latinisation of legal terms in court decisions.

The application of Latinisms in national and foreign scientific research is considered from the angles of (1) being conditioned by practical needs, (2) the element of citing normative provisions, (3) a way of preserving tradition, and (4) a stylistic tool. The article lists a large number of Roman legal terms that are actively applied by Ukrainian judges.

At the same time, the author claims that not all Latin terms applied in jurisprudence are related to the sources of Roman law: firstly, some Latinisms date back to the Middle Ages, as well as the New and even Modern times; secondly, individual Latinisms express legal phenomena (principles, doctrines) that originally belonged to the Anglo-American legal tradition. At the same time, the Latin legal terminology applied in court decisions is very diverse and covers a number of legal phenomena.

Particular attention is paid to the application in judicial practice of legal doctrines of different origins – Roman law (*favor contractus, fraus creditorum*) and common law (*obiter dictum, per incuriam, ratio decidendi*). In addition, the author calls the application of Latin language clichés in court decisions one of the distinct trends in Ukrainian jurisprudence, which can contribute to the accuracy of the presentation, brevity and comprehensibility of the text, as well as the standardisation of the language of law.

The author summarises that the application of Latin legal terms by national courts is an absolutely logical process, which indicates the further integration of national jurisprudence into global processes and trends occurring in world jurisprudence.

Key words: the Latin, court decision, Roman law, legal language, legal term.

Постановка проблеми. Однією з сучасних тенденцій в юридичному світі є рух за спрощення правового письма. Водночас, попри постійні нарікання на те, що сучасне суспільство, особливо юридична спільнота, «тоне в зайвих словах, складних мовних конструкціях, помпезних фразах і безглуздому жаргоні» [1, с. 18], правники зі всього світу спостерігають значне поширення латинської мови [2, с. 201], а в деяких національних судових рішеннях словосполучення латиною знаходять непоодинокі відображення.

Наприклад, лише в одному абзаці постанови Верховного Суду, який активно цитують українські суди всіх інстанцій, можна зустріти одразу чотири різні латинізми: «*Нікчемний правочин <...> є недійсним вже в момент свого вчинення (ab initio), і незалежно від волі будь-якої особи, автоматично (ipso iure). Нікчемність правочину має абсолютний ефект, оскільки діє щодо всіх (erga omnes). <...> Суд, якщо виявить нікчемність правочину, має її враховувати за власною ініціативою в силу свого положення (ex officio), навіть якщо жодна із заінтересованих осіб цього не вимагає*» [3]. Наочним також є такий уривок із судових рішень, зумовлений збройною агресією російської федерації проти України: «*Традиційно держави висловлювали свій воєнний намір (animus belligerendi) через офіційні оголошення війни, які, ipso facto, встановлювали політичний стан війни і ставали причиною застосування права війни (jus in bello) між ними, навіть за відсутності відкритих бойових дій*» [4].

Актуальність теми цього дослідження продиктована тим, що питання використання термінів у латинізованій формі не було предметом спеціальних наукових розвідок в Україні. Ба більше, незважаючи на те, що принципи використання латинської мови в багатьох країнах є дуже схожими [2, с. 201], не всі латинізми однаково популярні в різних правових системах.

Отже, **метою статті** є спроба «доторкнутися» до світу латинської лексики як «невід'ємної частини інтернаціонального словникового фонду» [5, с. 3], виокремити сучасні тенденції використання латинської юридичної термінології саме в національній судовій практиці, а також навести практичні поради щодо її застосування в судових рішеннях.

Виклад основного матеріалу. Судове рішення є документом офіційно-ділового стилю, для якого характерне застосування особливої юридичної термінології, запозичень та інтернаціональної лексики [6, с. 234]. Українські теоретики права пояснюють, чому юристи використовують спеціальні усталені форми, які запозичено ще в минулих століттях: «Переваги юридичних фраз та формул – в їх лаконічності, точності, авторитетності та універсальності. Вони приймають форму алгоритмів, іноді латинських висловів <...>, початкові слова яких достатні для того, щоб зрозуміти спеціально підготовленим особам їх значення: назви принципів, складних понять та інститутів не потребують у законодавчих актах додаткових роз'яснень» [7, с. 636-637]. І чільне місце серед рецепційованих у національну правову систему мовних одиниць займає саме латинська термінологія, завдяки якій увіковічено уявлення про «boni et aequi» (добре та справедливе) в європейській правовій традиції.

Ураховуючи специфіку предмета дослідження, варто розпочати з відповіді на питання, чому з-поміж усіх мов світу саме латина асоціюється з інтернаціональною мовою юриспруденції, стала «*lingua franca* для юристів» [8, с. 174], а також як вона проникла в національну терміносистему права.

I. Латинська мова та юридична термінологія: ретроспективний погляд. Наскрізь в юридичній літературі поетично проголошується, що юристи європейських країн спілкуються єдиною мовою – латиною [9, с. 150; 10, с. 10]. Звісно ж, не йдеться про їх живу комунікацію або спільну мову процесуальних документів. Об'єктивне підґрунтя для такого твердження криється у правничій термінології, на формування якої латинська мова справила, без перебільшення, значний вплив [11, с. 377]: вітчизняні науковці стверджують, що до 80 % юридичних термінів походить саме з римського права [9, с. 150], яке «й дотепер лежить в основі сучасних європейських законодавств» [10, с. 10].

Дійсно, коли мова йде про юридичну термінологію, у науковій літературі зазвичай підкреслюється виняткове значення римського права для світової правової думки, яке «обумовлюється не тільки гуманістичним посилом», але й «має й суто юридичне значення, оскільки ґрунтується на тих уявленнях, ідеях, термінопоняттях, визначеннях і категоріях, якими просякнута сучасна європейська юриспруденція» [12, с. 7]. О.В. Буткевич пояснює, що представники стародавньої думки (зокрема, автори Дигестів Юстиніана) розглядали питання застосування термінології в якості ключової проблеми юриспруденції: «Саме тому сьогодні ми можемо спиратись на досконалий понятійний апарат античних авторів з права» [13, с. 19].

Маючи строго фіксоване значення, латинські словотвірні елементи дозволяли дати точне визначення нового поняття чи назви, вказати на характерну особливість, відмінну ознаку того чи іншого правового явища [14, с. 13], що сприяло універсалізації латини як мови права, не обмеженої державними кордонами. А завдяки рецепції римського права середньовічною Європою форма і значення багатьох слів у праві досі залишаються відносно близькими до мови-донора [15, с. 211], і багато юридичних термінів можна вважати інтернаціоналізмами, позаяк вони існують у декількох неспоріднених мовах [16, с. 17] держав, чиї правові системи належать до романо-германської правової сім'ї. Недарма латину називають «підґрунтям виникнення інтернаціоналізмів в українській мові (також і в інших лінгвальних системах Європи)» [17, с. 142-143].

Тобто коли говорять про те, що латинська мова після падіння Західної Римської імперії (476 рік) «не була “мертвою”, а мала роль *lingua franca* для тогочасної європейської спільноти» [18, с. 21], мають на увазі, зокрема, вирішальний вплив римського права на формування континентальної правової сім'ї та юридичного словника [19, с. 219], позаяк юридичні терміни походять переважно з латинської мови [19, с. 219; 20, с. 18]. Таким чином, багато юридичних понять, які вперше були розроблені в римському праві, пізніше завдяки рецепції римського права перейшли в лексику законодавства середньовічних держав [21, с. 116]. З того часу латинськими запозиченнями або словотвірними елементами з латини рясніє більшість мов, серед яких і українська [20, с. 18].

Так, проникнення латинізмів в українську мову почалося в X-XI ст. [22, с. 67], зокрема, коли укладачі «Руської правди» (XI ст.) керувалися візантійськими правовими поняттями, які прийшли з римського права [21, с. 116]. Інтенсифікація цього процесу пов'язується з виділенням української мови в самостійну мову української народності (XIV-XV ст.) [23, с. 105] – час, коли саме латиною формувалася мова європейської науки. Проте основна маса лінгвістичних запозичень із латини була засвоєна українською мовою в XVI-XVII ст., коли в школах України було запроваджено вивчення грецької та латинської мов [24, с. 391], а також саме латиною забезпечувався навчальний процес у Києво-Могилянській академії та братських школах [23, с. 322]. Загалом традиція писати наукові трактати та літературні твори латиною простежується аж до другої половини XIX ст. [25, с. 7-8]. А особливістю українського термінотворення кінця XIX – початку XX ст. Г.С. Онуфрієнко називає «вироблення принципу орієнтації на народну мову з широким використанням термінів і терміноелементів грецького та латинського походження, а також терміноелементів, прийнятих у міжнародній практиці» [23, с. 96].

М.Б. Вербенец звертає увагу на те, що «національна субмова права зазнала безпосередніх і опосередкованих впливів, зумовлених екстралінгвальними й інтралінгвальними чинниками, – передусім домінантою римської системи права, що виявилось в активізації запозичень лексики та словотвірних елементів із латинської і грецької мов» [16, с. 22]. Водночас, як указує С.Л. Ле-

бедева, «діахронічний розгляд процесу запозичення показує, що латинські лексеми не завжди потрапляли у мову безпосередньо» [15, с. 208]; часто власне юридичні терміни запозичуються або з римського права, або з інших розвинутих правових систем [26, с. 66]. У цьому аспекті М.Б. Вербенець переконує, що «нові терміноодиниці входили до української мови з латинської та грецької мов, пізніше – переважно з німецької та французької, безпосередньо або опосередковано (часто за посередництвом польської)» [16, с. 17]. М. Любченко також звертає увагу на те, що латинізми «можна знайти практично в кожній європейській мові, а надто, якщо проводити поняттєві й лексичні паралелі між польською та українською мовами, зважаючи на їхні історичні зв'язки та історично зумовлену схожість у багатьох аспектах системи права» [27, с. 230].

У сучасному українському правовому полі лексика латинського походження досить помітна [9, с. 150]. Вітчизняні дослідники постійно наголошують на тому, що багато латинізмів «настільки міцно ввійшли до складу юридичної лексики сучасної української мови, що інколи навіть не замислюєшся над тим, що вони латинського походження» [21, с. 116]. Нині такі латинізми «сприймаються носіями як українська лексика, адже реціповані разом зі значенням предмета чи поняття» [28, с. 31].

Отже, Стародавній Рим залишив у спадок той латинізований термінологічний апарат, ті структури та інститути, на основі роботи з якими сформувалась юридична традиція континентальної Європи. Тому латинську мову можна вважати споконвічною лінгвістичною основою європейської юриспруденції, своєрідним «ключем» до розуміння основ романо-германської правової сім'ї, без якого сучасне багатство терміносистеми юридичної мови було б немислимим. Проте, враховуючи непомірний внесок середньовічних юристів (зокрема, глосаторів і постглосаторів) у розвиток юридичної науки, а також розробку правових доктрин із латинізованими найменуваннями у Новий час, сам термін «латинізм» не вичерпується термінопоняттями, запозиченими з римського права.

II. Тенденція етимологізації латинізмів у судових рішеннях. Як ми вже з'ясували, значна кількість іншомовних слів, зокрема європеїзмів, є запозиченнями з латинської мови, що зазнавали перетворень [29, с. 168]. Етимологізація – це встановлення етимології, за допомогою якої можна розкрити первинне сутнісне значення та історію семантики багатьох юридичних термінів, зокрема через звернення до латинської мови [30, с. 8].

Так, у судовій практиці можна відшукати досить багато прикладів заглиблення суддями в етимологію того чи іншого юридичного терміну, що відображається на письмі мовою оригіналу:

– «Віндикація (від лат. **Vindicatio** – захист) – це витребування своєї речі неволодіючим власником від володіючого не власника» [31];

– «За загальним визначенням під поняттям “принцип” (від лат. **principium** – начало, основа) розуміється головне, важливе, суттєве, неодмінне» [32];

– «Під деліктом (з лат. “**delictum**” – провина, правопорушення) у праві розуміють правопорушення, тобто вчинення дії (дій), що суперечить(ать) закону і завдає(ють) шкоди особі» [33].

Ба більше, тенденція відображувати походження слів української мови дійшла не тільки до спеціально-юридичних термінів, але й до спеціально-наукових і навіть загальнонавчаних у національному лексиконі слів: «термін “адміністрація” (від лат. **Administratio**) означає управління, керівництво» [34]; «“нація” походить від латинського “**natio**”, що означає народ» [35]; «факти (від латинського слова **factum** зроблене, вчинене)» [36] тощо.

Уважаємо, що розкриття адресатові судового рішення лексичного значення будь-якого терміну можливе й без указівки на історію його походження, а тому радимо уникати невинновданого переобтяження тексту етимологічними ремарками.

III. Тенденція латинізації юридичних термінів у судових рішеннях. Правовий термін – слово чи словосполучення, яке є узагальненим найменуванням певного правового поняття та яке використовують у мові права, зокрема мові правозастосування [37, с. 19]. Саме термін визнається не тільки первинним матеріалом вираження волі суб'єкта права, але й «початковою ланкою побудови юридичного тексту» [38, с. 10].

У вітчизняній теорії права висловлено підхід, згідно з яким «використання “інтернаціональної” правової мови може бути виправданим при дотриманні трьох обов'язкових умов: 1) якщо ці терміни і словосполучення оптимальні та правильно позначають відповідні поняття; 2) досить міцно ввійшли в міжнародний юридичний лексикон, стабільні та їх використання мотивоване; 3) їх значення розшифровується, пояснюється в самому акті» [19, с. 219]. Що ж стосується латинізмів

(тут і надалі цим терміном ми будемо позначати виключно терміни, які зберегли своє оригінальне латинське формулювання та написання [39, с. 71]), то їх використання зазвичай розглядають під кутом (1) обумовленості практичними потребами, (2) елементу цитування нормативних положень, (3) способу збереження традиції та (4) стилістичного засобу.

Так, використання латинізмів на письмі може бути обумовлено практичними потребами. А.В. Ляшук вважає, що під час підготовки юридичного документа часто важко або навіть неможливо уникнути використання іноземних слів, а також обмежитися виключно юридичною термінологією: «Потрібно використати слова з розмовної, технічної, іноземної мови. Крім того, поруч зі звичайними, вживають застарілі слова (архаїзми), технічні та іноземні терміни» [40, с. 159]. М.С. Кельман і В.М. Стратонов пояснюють, що «латинські терміни та висловлювання, якими послуговується юридична мова, мають безцінну рису: неможливо без їх застосування коротко і точно відобразити зміст, який в них міститься» [7, с. 637].

У цьому контексті вчені зазвичай наводять випадки, коли за допомогою латинської мови на письмі можна або (1) передати спеціалізоване юридичне значення окремих понять, яке не можна було б виразити іншим чином деякими національними мовами (безеквівалентна лексика) (наприклад, англійською «*prima facie*», «*ex parte*», «*subpoena*» або французькою «*intuitu personae*», «*accipiens*» [41, с. 15]), або (2) точніше передати суть поняття, ніж еквівалентами національними мовами [42, с. 142] (наприклад, «*habeas corpus*», «*ex parte*») [43]. У першому випадку латина служить засобом компенсації так званих «мовних лакун» – відсутності в лексичній системі національної мови слова для позначення поняття, а в другому – найкращим способом чіткого вираження ідеї з меншою кількістю слів [42, с. 142].

До того ж з практичної точки зору латинізми в судових рішеннях можуть використовуватися як елемент цитування:

1) законів України: *ad hoc, amicus curiae, bona fide, ex aequo et bono, in absentia, restitutio in integrum, sui generis*;

2) рішень Конституційного Суду України: *a priori, conditio sine qua non* (доконечна умова), *inter alia, jus cogens* (імперативна норма), *ratione valoris, res judicata* (принцип остаточності судового рішення), *restitutio in integrum*;

3) актів «м'якого права»: *a posteriori, actus reus, contra proferentem, de facto, ex ante, ex parte, ex post, fumus bonis iuris, lex mercatoria, mens rea, ne bis in idem, periculum in mora, res judicata*;

4) практики ЄСПЛ: *a contrario, ibidem, in abstracto, in concreto, inter alia, mens rea, mutatis mutandis, ratio decidendi, ratione materiae, ratione personae, ratione temporis, res judicata, status quo*;

5) *acquis communautaire*, зокрема практики Суду ЄС;

6) міжнародних договорів: *ad hoc, ad referendum, ab initio, bona fide, de jure, de facto, ex lege, ex officio, ex parte, inter alia, mutatis mutandis*. Як стверджує О. В. Мінченко, «складовою частиною понятійно-категоріального апарату міжнародного права є такі латинські терміни, як *jus cogens, opinio juris, pacta sunt servanda*» [8, с. 174].

В окремих випадках суб'єкти правозастосування віддають перевагу латинським попередникам перед національними відповідниками за традицією: наприклад, коли мова йде про колізійні правила [39, с. 77] («*lex specialis*» – спеціальний закон) або формули прикріплення у міжнародному приватному праві («*lex patrie*» – спільний особистий закон подружжя). У багатьох мовах поняття на кшталт «*bona fides*» (добросовісність) стали невід'ємною частиною їх професійної субмови. У цьому аспекті вважається, що завдяки своїй універсальності латинська юридична термінологія «стає ланкою, що єднає прогаліни, зумовлені правовими відмінностями систем» [44, с. 4]. Тож з цієї позиції використання латинізмів у юридичній мові є способом збереження традиції та може сприяти універсалізації понять, уніфікації юридичної термінології в межах європейського та міжнародного правового простору (*erga omnes, jus cogens, lex mercatoria* тощо).

Проте здебільшого латинізми все ж мають еквіваленти національними мовами, а їх використання в тексті, за твердженням деяких авторів, найчастіше продиктоване виключно індивідуальними вподобаннями автора [39, с. 78] та виконує лише стилістичну функцію [41, с. 14]: «Заходи, що їх просить вжити відповідач-2 не видаються такими, що спрямовані на попередження його можливих збитків і за своєю сутністю походять на реалізацію принципу “*lex talionis*”» [45].

Насправді потенціал латинської термінології є набагато більшим, а її використання в судовій практиці може охоплювати такі функції, як: символічна, комунікативна, аргументативна, номінативна, гносеологічна, аксіологічна, регулювальна, культуроносна, виховна, естетична. Реалізація

того чи іншого набору функцій на письмі залежить від мовної майстерності судді та обраного латинізму, спектр яких є надзвичайно широким, зокрема з історичної точки зору.

Так, багато латинізмів, якими активно послуговуються українські судді, є термінами римського права та їх легко відшукати безпосередньо в Дигестах Юстиніана: «*casus*» (випадок) і «*culpa*» (вина), «*ab initio sine causa*» (відсутній з самого початку) (Ульпіан, 12.7.1.2), «*culpa lata*» (груба необережність) (Ульпіан, 50.16.213.2), «*ius naturale*» (природне право) (Ульпіан, 1.1.1.3), «*vis major*» (непереборна сила) (Ульпіан, 13.7.13.1) тощо. Щороку все більше вчених, зокрема А. В. Ляшук, спостерігають тенденцію повернення до багатьох правових конструкцій, відомих з часів римського права [40, с. 159].

Непоодинокі судові рішення виразно демонструють, що судді не просто не уникають, а інколи, навпаки, люблять апелювати до римського права: «Відповідно до засад права, а саме: його витоків, тобто **Римського права**, до позадоговірних зобов'язань належить група деліктних зобов'язань – “*ex delicto*”, тобто зобов'язання, що виникає з правопорушень» [46]. Незважаючи на те, що такі латинізми виражали римські правові поняття та їм понад дві тисячі років, що могло призвести до зміни значення окремих з них [2, с. 202], переважна більшість були прообразами сучасних юридичних термінів і навіть зараз не втратили своєї валідності.

Наприклад, у судовій практиці широко репрезентована категорія римського права «*dolus*» (у значенні «умисел») у різних її варіаціях: «*dolus directus*» (прямий умисел), «*dolus indirectus*» або «*dolus eventualis*» (непрямий умисел), «*dolus specialis*» (спеціальний намір). Не менш поширеним є й римське поняття «*legem*» (закон); так, лише в одному рішенні суд згадує одразу чотири різні словосполучення з ним: «ЦК України визнає звичай на доповнення закону (*secundum legem*), звичай окрім закону (*praeter legem*) та заперечує існування звичаїв проти закону (*contra legem*). <...> Суд наполягає на застосуванні принципу справедливості (ст. 2 ГПК України) замість закону (*praeter legem*) і всупереч закону (*adversus legem*)» [47].

Один із найпопулярніших термінів, відомих ще з джерел римського права, – «*actio*» (позов). Так, за деякими групами позовів ще з давньоримських часів збереглися спеціальні назви, які в наш час активно використовуються в національній судовій практиці: віндикаційний позов (*actio rei vindicatio*), негаторийний позов (*actio negatoria*), позов в «інтересах правопорядку» чи «в інтересах суспільства» (*actio popularis*), непрямий позов (*actio Pauliana*) тощо. А в одній із постанов Верховний Суд наголосив, що «слід розмежовувати вимогу про стягнення боргу за основним зобов'язанням (*actio in personam*) та вимогу про звернення стягнення на предмет іпотеки (*actio in rem*)» [48]. У подальшому згадану позицію багаторазово використовували у правозастосуванні суди різних ланок, зокрема й сам Верховний Суд.

Ба більше, Б. Новик запевняє, що як юридичною наукою, так і судовою практикою сприймаються не лише традиції та принципи римського права, але й цілі конструкції цивільних правовідносин [49, с. 202]. Ось один із наочних прикладів імплементації римських здобутків у судове рішення у цивільній справі про визнання права власності на нерухоме майно у порядку набувальної давності: «За своєю історико-правовою природою інститут набувальної давності є похідним від давньоримського інституту *usucapio*, закріпленим, *inter alia*, у такому джерелі давньоримського права, як *Lex Atinia*. Семантичний, лексичний та історико-правовий аналіз приписів ст. 344 ЦК України з урахуванням змісту *Lex Atinia*, дозволяє зробити висновок про необхідність наявності одночасно чотирьох умов для набуття права власності на житло за набувальною давністю. Серед цих умов: 1) законний об'єкт володіння (*iustus titulus*); 2) добросовісне заволодіння майном на законних підставах (*bona fides*) <...>; 3) продовження володіння майном відкрито та безперервно (таке володіння має бути очевидним для третіх осіб); 4) продовження володіння житлом протягом встановленого строку». Суд врахував, що позивач під час володіння та користування домоволодінням знав про наявність у відповідача зареєстрованого речового права на спільне майно, тож «вказана обставина виключає таку невід'ємну умову *usucapio*, як *bona fides*» [50].

Окрім самих суддів, латинізми нерідко використовують (1) сторони в заявах по суті справи (наприклад, прокурор указав, що суддя порушив «основоположний принцип права *Lex rei sitae* щодо закону місцезнаходження речі» [51]) або укладених між ними попередньо договорах, а також (2) інші учасники судового процесу в процесуальних документах [наприклад, у висновку спеціаліста-психолога згадано одну з логічних хиб «довод до людини» (лат. *ad hominem*) [52]], що потребує від судді відображення таких латинізмів в описовій та/або мотивувальній частині судового рішення. Так, в одному рішенні суду першої інстанції в описовій частині серед запереч-

чень відповідача згадано «*actio Pauliana*», на що суд у мотивувальній частині зазначив: «<...> відповідачі висунули свої заперечення проти *actio Pauliana*, які також підлягають перевірці судом на виконання ст.ст. 77, 81 ЦПК України після висновків щодо підстав фіктивності спірного договору і виключення можливості застосування відповідно до ч. 5 ст. 216 ЦК України з власної ініціативи суду наслідків недійсності нікчемного правочину» [53]. Зі свого боку, розглядаючи господарську справу про визнання протиправним і скасування рішення міської ради, суд звернув увагу на те, що «Управлінням освіти <...> також зазначено, що при прийнятті рішення про ліквідацію <...> ЗОШ <...> застосована правова доктрина “*bonum commune*” – загальне благо, тобто благо більшості бралось до уваги при прийнятті оскаржуваного рішення» [54].

Відаючи належне римському праву в становленні юридичної термінології правових систем романо-германської правової сім'ї, тим не менш не всі латинські терміни, які судді використовують у своїй практиці, мають стосунок до джерел римського права: по-перше, деякі латинізми сягають доби середньовіччя, коли юридична наука отримала потужний розвиток завдяки роботі глосаторів і постглосаторів з джерелами римського права, а також Нового і навіть Новітнього часу; по-друге, окремі латинізми виражають правові явища (зокрема принципи та доктрини), що первісно належали до англо-американської правової традиції.

Отже, латинська юридична термінологія, яка використовується в судових рішеннях, вельми різноманітна та охоплює низку правових явищ, зокрема:

- принципи (*res judicata, ne bis in idem, stare decisis*);
- процедури (*ex parte, habeas corpus*);
- колізійні правила (*lex posterior, lex specialis, lex superior*);
- доктрини (*contra proferentem, favor contractus, fraus creditorum*);
- формули прикріплення в міжнародному приватному праві (*lex patrie, lex domicilii, lex voluntatis, lex fori, lex societatis, lex loci contractus, lex flagi*);
- загальноприйняті терміни міжнародного права (*animus belligerendi, erga omnes, jus cogens, jus contra bellum, jus in bello*);
- термінологію юридичної аргументації (*a fortiori, ad hominem, argumentum a contrario, argumentum ad infinitum, in abstracto, in concreto, interpretatio abrogans, numerus apertus, numerus clausus, reductio ad absurdum*).

IV. Тенденція застосування у судових рішеннях доктрин, що позначаються латиною. Серед усіх правових категорій, які виражаються латинською мовою, детальніше хотілося б зупинитися на застосуванні в судовій практиці правових доктрин. В. Уркевич і М. Шумило звертають увагу на те, що такі доктрини мають різне походження – римське право та прецедентне (загальне) право: «Якщо римське право формулює загальні, універсальні принципи функціонування права, цивільного обороту, добросовісності тощо, то прецедентне право має цілком конкретне спрямування, чітку визначеність, розкриває не загальну тенденцію, а радше винятки із загального правила» [55].

1. Доктрини, які базуються на римському праві. Актуальність посилення на «писаний розум» (продумані, логічно вивірені часом положення і постулати римського права) А.І. Троцька пояснює тим, що вони є сильним аргументом під час вирішення міжнародних і загальноєвропейських питань [9, с. 150]. Сучасна українська судова практика довела, що «правові конструкції давньоримських часів залишаються затребуваними і зараз» [56, с. 5]. Ідеться не тільки про ефективне застосування в практиці Верховного Суду латинських максим (*contra proferentem, favor contractus, venire contra factum proprium* тощо) [57, с. 406], але й десятків інших юридичних доктрин, які мають римське походження.

Досить широкого поширення у практиці судів усіх ланок набув принцип тлумачення «*favor contractus*», згідно з яким «сумніви щодо дійсності, чинності та виконаності договору (правочину) повинні тлумачитися судом на користь його дійсності, чинності та виконаності» [58]. Суддя Верховного Суду В. Крат стверджує, що вказана доктрина пов'язана з давньоримським правилом «*quotiens in actionibus aut in exceptionibus ambigua oratio est, commodissimum est id accipere, quo res de qua agitur magis valeat quam pereat*» («якщо в позовах або в ексцепціях вжито двозначний вираз, то найбільш зручно вважати, що обставина, про яку йдеться, швидше дійсна, аніж недійсна»), закріпленим у Дигестах Юстиніана (Ульпіан, 34.5.12) [56, с. 159].

Однією з «молодих», але достатньо перспективних для застосування доктрин у судовій практиці є «*fraus creditorum*» (на шкоду кредиторам) – вчинення боржником правочинів, спрямова-

них на зменшення його майна з метою приховати його від звернення стягнення кредиторів [59, с. 595]. В. Крат пояснює, що «*fraus creditorum*» був сконструйований у преторському праві, що стало можливим після того, як примусове виконання судових рішень стало відбуватися шляхом звернення стягнення на майно боржника [59, с. 595]. Як указує Верховний Суд у своїх постановках, «дії боржника зовні можуть мати ознаки досягнення та реалізації “нібито законних цілей”, однак насправді можуть переслідувати інші цілі, які зрештою несуть негативні наслідки для боржника у вигляді зменшення його майнових активів та неплатоспроможності та може унеможливити надання оцінки таким діям боржника (їх оспорення) на предмет відповідності та наявності в них ознак “*fraus creditorum*” (з лат. – вчинення на шкоду кредиторам) через призму їх відповідності приписам статті 42 КВЗПБ через відсутність ознак правочину» [60]. В. Уркевич і М. Шумило переконують, що ця правова доктрина є універсальною та застосовною у різних категоріях справ [55].

2. Доктрини, які базуються на загальному (прецедентному) праві. В. Уркевич і М. Шумило стверджують, що окремі доктрини «згенеровані судовими прецедентами, їх активно застосовують і в країнах романо-германської системи права, що також свідчить про зближення існуючих правових систем» [55]. Дійсно, таким чином судді англо-саксонської системи права фактично продовжують традиції римських правників [55]. А зважаючи на те, що вплив римського права на розвиток загального права мав виключно опосередкований характер [61, с. 84], можна говорити про належність окремих доктрин, виражених латиною, до англо-американської правової традиції: *amicus curiae*, *habeas corpus*, *nolle prosequi*, *obiter dictum*, *per incuriam*, *ratio decidendi*, *stare decisis*.

Наприклад, Верховний Суд, розкриваючи зміст принципу єдності судової практики, вказав, що «у системі загального права допускається скасування попередніх прецедентів (*overruling of precedent*) і вважається, що прецеденту можна не слідувати, якщо: <...> він був вирішений *per incuriam*, тобто якщо при його прийнятті з певних причин не були застосовані належні приписи законодавства чи прецеденти або вони були неправильно витлумачені» [62].

Окремо варто зупинитися на застосуванні категорій «*ratio decidendi*» та «*obiter dictum*» у вітчизняній судовій практиці, які хоча й властиві для доктрини судового прецеденту, проте не позбавлені практичного потенціалу в аспекті квазіпрецедентного характеру постанов Верховного Суду. Суддя Верховного Суду К. Пільков звертає увагу на те, що найвищий суд у системі судоустрою України вже неодноразово вдавався до техніки самостійної ідентифікації правових позицій, які суд має намір викласти у постанові та які хоча і є важливими, однак не впливають на рішення у справі (тобто самостійне застосування тесту Уембо складом суду, який має намір висловити правову позицію, і відокремлення в «*obiter dictum*» важливих позицій, які, втім, не становлять «*ratio decidendi*»): «Тільки у господарській юрисдикції з 2018 року до першої половини 2023 року у 25 постановах застосовано цей інструмент з використанням латинської формули *obiter dictum*» [63, с. 204]. В ЄДРСР можна знайти чимало прикладів, (1) коли висловлені Верховним Судом в «*obiter dictum*» позиції були покладені в основу мотивувальних частин судових рішень судів нижчих інстанцій, а також (2) самостійного висловлення судами тих чи інших позицій у порядку «*obiter dictum*».

Незважаючи на те, що в правових системах сім'ї загального права «*ratio decidendi*» майже ніколи не виділяються в текстах судових рішень [64, с. 185], К. Пільков принагідно до вітчизняних постанов Верховного Суду пропонує практичний спосіб розмежування правових висновків, які є «ядром» справи, становлять «*ratio decidendi*» і мають обов'язкове для врахування судами значення, приписане процесуальним законом, і «*dicta*» («*obiter dicta*»), якими можуть бути інші висновки у питаннях права, що такого значення не повинні мати: «Використання у текстах судових рішень цих латинських формул (також терміну *per incuriam* на позначення висновку, що не відповідає встановленій практиці і не потребує для свого неврахування застосування механізмів відступу) загалом відповідало б завданню покращення техніки оформлення судових рішень Верховного Суду, було б корисне для фахових користувачів пошукових систем» [63, с. 208].

V. Тенденція використання латинської термінології для опису тем інтимного характеру. Польська дослідниця Й. Ковальчик висловлює думку, згідно з якою латинські терміни в судових рішеннях можуть використовуватися для опису предметів або явищ, які вважаються неелегантними, незручними [наприклад, пов'язані з недотриманням особистої гігієни: *fetor ex ore* (неприємний запах з рота)] чи які можна віднести до так званих «табуйованих» тем. Яскравим прикладом

є опис справ про кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи [65, с. 1960].

Так, перед судом постає надскладне завдання забезпечити баланс між чітким описом емпіричних фактів і домінуючими в суспільстві культурними нормами, зокрема комфортом жертви злочину. При цьому від підбору мовних засобів, здатних представити детальну картину перебігу кримінального правопорушення, значною мірою залежить якість аргументації вироку. У цьому аспекті вважається, що згадування перебігу кримінального правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи лише рідною мовою робить аргумент занадто натуралістичним, що небажано через ефект стимулювання уяви читача судового рішення. Тож з метою уникнення таких емоцій, як збентеження, почуття сорому, жаху чи обурення, судді, щоб хоча б якимось чином пом'якшити опис подібних фактів, інколи вдаються до евфемізмів, роль яких почасти беруть на себе латинізми [65, с. 1960].

В українській судовій практиці використання латини для опису тем інтимного характеру є радше винятком, аніж загальним правилом. Завуальованими під латинські слова можна побачити позначення або статевих органів (*penis* чи *vagina*), або способів учинення дій сексуального характеру [статевий зв'язок/зносини *per os (coitus per os)* або *per anum (coitus per anum)*].

VI. Тенденція використання латинських мовних кліше в судових рішеннях. Серед величезного масиву характерних для мови права стилістичних мовних засобів кліше, виражені латиною, заслуговують на чільну увагу.

М.В. Афанасьєва визначає кліше як готовий стійкий оборот, стандартне висловлювання, яке має постійний склад компонентів: «Кліше у правовій сфері <...> сприяють однозначному вираженню думки, швидкості та точності передачі інформації. Мова йде про терміни, найменування явищ чи процесів, які виступають як єдине словесне ціле» [66, с. 87].

В юридичній літературі відсутній консенсус щодо доцільності використання мовних кліше, а латинських і поготів, у судових рішеннях. Одні вчені наполягають на використанні «простої» мови, доводячи, що навіть складні міркування можна викласти мовою, зрозумілою «середній» особі, яка «має звичайний рівень інтелекту, знань і життєвого досвіду» [67, с. 197]. Прихильники цього підходу радять уникати юридичного «жargonу», зокрема кліше та латинських цитат. Інші ж представники юридичної спільноти, навпаки, наголошують на потребі використання юридичних кліше в правовій сфері, адже вони обумовлюють точність найменування понять [68, с. 7]: «У мовній практиці юристів кліше сприяють однозначному, стислому вираженню думки, тому вони є необхідними елементами нормативних і процесуальних актів» [69, с. 98].

Домінуючим усе-таки є підхід, згідно з яким кліше, на противагу штампам, є загалом продуктивними одиницями мовлення [70, с. 487], які корисно вживати в мові [71, с. 227], зокрема мові правозастосування. При цьому використання кліше та стандартних мовних зворотів у судових рішеннях «має ґрунтуватися на засадах логічної послідовності, точності викладу, відсутності суперечностей, лаконічності», що забезпечуватиме не лише зрозумілість тексту [37, с. 26], але й стандартизацію мови права.

Так, у судових рішеннях і юридичних процесуальних документах багатьох країн використовується чимало коротких латинізмів, які стали настільки стандартними елементами правового письма, що їх присутність у текстах загалом не викликає серйозних нарікань [41, с. 14] і навіть не супроводжується перекладом. Фактично такі терміни набули ознак кліше, стали «основним будівельним матеріалом» [71, с. 226] мови права. Наприклад, в ЄДРСР можна побачити слід таких латинських кліше: *a fortiori*, *a posteriori*, *a priori*, *ab initio*, *ad hoc*, *ad referendum*, *de eadem re*, *de facto*, *de jure (iure)*, *de lege lata*, *eo ipso*, *et cetera*, *ex lege*, *ex nunc*, *ex officio*, *ex parte*, *ex tunc*, *in personam*, *in rem*, *inter alia*, *inter partes*, *intra vires*, *ipso facto*, *ipso jure (iure)*, *per se*, *post factum*, *prima facie*, *pro futuro*, *pro rata*, *ratione valoris*, *restitutio in integrum*, *sine qua non*, *status quo*, *stricto sensu*, *ultra vires* тощо.

Більшість із латинських мовних кліше прийшли до нашої правової системи, найімовірніше, завдяки практиці ЄСПЛ, юрисдикція якого поширюється на весь простір Ради Європи, і сьогодні використовується в контексті цитування його рішень. Аналіз рішень ЄСПЛ дозволяє О.В. Мінченковій також зробити висновок про «періодичне використання цією інституцією таких латинських виразів, як *ad hoc*, *argumentum ex contrario*, *consensus omnium*, *contra legem*, *de facto*, *de iure*, *ipso facto* та ін.» [8, с. 174]. А такі латинізми як-от «*a contrario*», «*ibidem*», «*in abstracto*», «*in*

concreto», «*mutatis mutandis*», «*ratione materiae*», «*ratione personae*» використовуються в національній судовій практиці майже виключно в контексті цитування рішень ЄСПЛ.

Найчастіше латинські мовні кліше виступають у текстах судових рішень як мовні прикраси, а тому їх ще називають «одомашненими» (*sensu stricto, de facto, status quo* тощо), позаяк вони були прийняті в сучасну національну мову і тепер є її постійною незмінною частиною, а отже – природними та зрозумілими для її носіїв. Вченим видається, що використання такого роду латинізмів є цілком виправданим і принаймні нейтрально впливає на якість аргументації, оскільки не спотворює повідомлення. В якості юридичного кліше вони можуть навіть надавати судовому аргументу дещо ерудованого характеру [65, с. 1958].

Г.І. Сидорук також звертає увагу на те, що попри реформи в юриспруденції, які заохочують використання українських відповідників, відсоток латинських запозичень в юридичній мові залишається досить високим: «Присутність латинських запозичень надає документу, до певної міри, “статусності” та вагомості. Деякі вирази трапляються досить часто в правовому тексті, вони лаконічні, пізнавані, відомі всім юристам, а їхня заміна англійськими або українськими еквівалентами суттєво подовжила б текст» [11, с. 377].

В якості ілюстративного прикладу конспективності латинізмів можна навести правило «*mutatis mutandis*», яке в контексті його активного використання в практиці ЄСПЛ вітчизняні судді розуміють так: «Сенс цього висловлювання <...> полягає у тому, що необхідно звертати увагу на відмінності між ситуаціями, стосовно до яких рекомендується звернутися до того чи іншого рішення Європейського Суду, та ситуацією, описаною в конкретному рішенні» [72].

Висновки. Однією з особливостей мови права є її тісний зв'язок з латинською мовою, що не тільки проявляється у відчутному впливі на національну юридичну терміносистему мови-донора, але й подекуди виражається у використанні юридичних термінів на письмі латиною. Вчені переконані, що введення слів у мовну практику інших держав без зміни початкової форми – це «цілком нормальна та така, що історично склалась, традиція» [19, с. 219]. Ба більше, застосування національними судами латинських юридичних термінів, зокрема доктрин і концепцій, – це абсолютно логічний процес, що свідчить про подальшу інтеграцію національної судової практики в глобальні процеси та тенденції, які відбуваються у світовій юриспруденції [55].

Як бачимо, специфіка юридичної латини полягає в тому, що функціональною одиницею даної термінологічної області переважно є не слово, а словосполучення: «*corpus possessionis*» (реальне панування, здійснення фактичного контролю над річчю), «*uberrima fides*» (найвища добросовісність), «*ipso facto et ipso jure*» (з огляду на самий факт та на підставі самого закону). Тому такі латинські сполуки, згідно із загальноприйнятою класифікацією правових термінів за мовною структурою [37, с. 22], є складеними термінами (термінологічними сполученнями), а інколи ще й набувають ідіоматичних ознак.

На нашу думку, дублювання загальноприйнятих у національній правовій системі юридичних термінів латиною [*право володіння (лат. ius possidendi)*] [73]] або навіть декількома мовами [*цивільне право (лат. ius civile; англ. civil law; нім. Zivilrecht; фр. droit civil)*] [74]], на яке повсякчас можна натрапити в судових рішеннях, лише штучно переобтяжує зміст речення та, як наслідок, ускладнює його розуміння адресатами.

Натомість доцільне посилання судом на запозичені правові поняття (принципи, доктрини тощо), зокрема в контексті звернення до доктринальних джерел права, з позиції аргументації може бути розцінене як звернення до авторитету та сприяти мотивуванню судового рішення: «У світовій практиці сформувалося два різновиди конфіскації: проти особи (особиста конфіскація, *in personam*); проти речі (речова конфіскація, *in rem*)» [75]. В окремих випадках використання латинської термінології відповідно до стандартів біологічних і медичних наук може бути виправданим з міркувань згладжування дисонансу між когнітивним і естетичним аспектами [65, с. 1961].

Також, незважаючи на те, що судді в Україні обмежені у можливості формулювати власні доктрини (що загалом властиво романо-германській системі права) [55], вони активно використовують інтелектуальний потенціал як римського, так і прецедентного (загального) права. А зважаючи на європейську мовну традицію, сьогодні саме латина пропонує широкий діапазон готових мовних формул, в яких споконвіку почали закладатися універсальні знання про принципи та правила правового регулювання суспільних відносин. Водночас суддям слід завжди свідомо підходити до вибору доктрини чи принципу та належним чином умотивовувати їх застосування в судовому рішенні.

Насамкінець вважаємо, що якщо для ЄСПЛ та у міжнародному праві загалом використання латинських юридичних кліше може бути універсальним лінгвістичним інструментом, що забезпечує єдність і точність розуміння правових понять у різних національних правопорядках, то штучне їх вкраплення у національні судові рішення може бути потенційним підводним каменем для читача [41, с. 9-10]. Тому, окрім випадків цитування рішень ЄСПЛ і Суду ЄС, актів «м'якого права», норм європейського і міжнародного права, для забезпечення «чистоти» мови юридичного документа суддям бажано використовувати національні відповідники латинських кліше. До того ж, навіть зацитовуючи те чи інше джерело права, суддям бажано наводити переклад латинізму (*per se [власне]*).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Зінссер В. Текст-пекс-шмекс. Магія переконливих текстів / пер. з англ. Д. Кожедуб. Київ: Наш формат, 2018. 288 с.
2. Ristikivi M. Latin: The Common Legal Language of Europe?. *Juridica International*. 2005. X. P. 199–202.
3. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 8 лютого 2023 року у справі № 359/12165/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109100591>.
4. Вирок Дарницького районного суду міста Києва від 24 квітня 2023 року у справі № 753/14148/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110409601>.
5. Скорина Л.П., Чуракова Л.П. Латинська мова для юристів: підручник / за ред. С.В. Семчинського. 2-ге вид., виправ. і доп. Київ: Атіка, 2000. 416 с.
6. Гриценко Т.Б. Українська мова за професійним спрямуванням : навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 624 с.
7. Кельман М.С., Стратонов В.М. Загальна теорія права : підручник. Вид. 6-те, доп. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2020. 742 с.
8. Мінченко О.В. Юридико-лінгвістична теорія правознавства: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2020. 452 с.
9. Троцька А.І. Відображення ідей римського права у вітчизняній філософсько-правовій думці: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2017. 181 с.
10. Ісаєнко М.М., Ситько О.М. Латинська мова для студентів спеціальності «Правоохоронна діяльність»: навчальний посібник. Одеса, 2018. 198 с.
11. Сидорук Г.І. Способи вирішення семантичних розбіжностей при перекладі англomовних юридичних термінів (на матеріалі цивільно-правових документів ЄС). Філологічні студії. *Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2013. Вип. 9. С. 374–382.
12. Багатомовний юридичний словник-довідник / І.О. Голубовська, В.М. Шовковий, О.М. Лефтерова та ін. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. 543 с.
13. Буткевич О.В. Теоретичні аспекти походження і становлення міжнародного права. Київ: Україна, 2003. 800 с.
14. Світлична Є.І., Толлок І.О. Латинська мова: підручник. Київ: Центр учбової літератури, 2011. 440 с.
15. Лебедева С.Л. Соціолінгвістичні особливості проникнення слів латинського походження в українську, англійську та італійську мови. *Закарпатські філологічні студії*. 2022. Том 1. Вип. 21. С. 206–211.
16. Вербенець М.Б. Юридична термінологія української мови: історія становлення і функціонування: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2004. 31 с.
17. Бодик О.П., Рудакова Т.М. Сучасна українська літературна мова. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2011. 416 с.
18. Давиденко Н.В. Соціально-правнична термінологія українського латинськомовного документа XVI-XVII ст.: становлення та функціонування : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.14 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2021. 345 с.

19. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваїте, 2015. 392 с.
20. Ревак Н.Г., Сулим В.Т. Латинська мова (для неспеціальних факультетів): підручник. Вид. 3-тє, стереотипне. Вінниця: Нова Книга, 2011. 440 с.
21. Красницька А.В., Ознамець Г.О. Латинізм і грецизм у сфері права та психології. Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи: матеріали XV Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 28 листоп. 2019 р.): у 2 ч. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2019. Ч. 1. С. 114–119.
22. Варинська А.М., Корнодудова Н.М. Використання латинських висловів у науковому стилі (на матеріалі юридичної термінології). *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія «Педагогічні науки»*. 2019. Вип. № 4. С. 67–71.
23. Онуфрієнко Г.С. Науковий стиль української мови: навчальний посібник з алгоритмічними приписами. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 392 с.
24. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р.Т. Гром'яка, Ю.І. Коваліва, В.І. Теремка. Київ: ВЦ «Академія», 2007. 752 с.
25. Шибінська Т.А., Мороз М.В. Латинська мова для студентів-правознавців: навчальний посібник. Житомир: Видавництво ДВНЗ «Державний агроєкологічний університет», 2008. 288 с.
26. Любченко М.І. Юридична термінологія: поняття, особливості, види: монографія. Харків: ТОВ «ВИДАВНИЦТВО ПРАВА ЛЮДИНИ», 2015. 280 с.
27. Клочко М. Джерела походження та способи творення юридичних термінів України. *Вісник Академії правових наук України*. Харків: Право, 2009. № 4 (59). С. 223–231.
28. Миленкова Р.В. Юридична фразеологія латинської етимології в терміносистемі сучасної правової науки. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2015. № 2 (13). С. 30–34.
29. Вакулєнко М.О. Синтез дескриптивного та прескриптивного підходів у сучасній кодифікації українського наукового термінолексикону: дис. ... докт. філол. наук : 10.02.21 / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ, 2020. 432 с.
30. Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Юридичні науки» / уклад.: В.Л. Бабка, М.М. Шумило; за ред. А.М. Киридон. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. 152 с.
31. Постанова Київського апеляційного суду від 24 вересня 2019 року у справі № 360/469/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84511390>.
32. Постанова Шостого апеляційного адміністративного суду від 13 січня 2022 року у справі № 826/18189/14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102559936>.
33. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 13 травня 2021 року у справі № 910/6360/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97174689>.
34. Постанова Херсонського окружного адміністративного суду від 29 грудня 2016 року у справі № 821/1137/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/63980220>.
35. Постанова Окружного адміністративного суду міста Києва від 27 травня 2008 року у справі № 4/92. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/3638428>.
36. Рішення Семенівського районного суду Чернігівської області від 27 січня 2010 року у справі № 2-15/2010. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/11075973>.
37. Рабінович П.М., Дудаш Т.І. Правнича мова: основні складники (загальнотеоретична характеристика). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 1. С. 17–29.
38. Балтаджи П.М. Юридична мова правозастосовних актів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2008. 23 с.
39. Woźniak J. Latynizmy w tekstach prawnych i prawniczych –ujęcie kontrastywne polsko-niemieckie. *Comparative Legilinguistics*. 2017. Vol. 31. P. 69–88.
40. Ляшук А.В. Мова як засіб вираження права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Приватний вищий навчальний заклад «Університет Короля Данила». Івано-Франківськ, 2021. 191 с.
41. Gałuskińska K., Sycz-Opoń J. Latin maxims and phrases in the Polish, English and French legal systems – The comparative study. *Studies in Logic*. 2013. № 34 (47). P. 9–26.
42. Tushar K.S. *Textbook on Legal Methods, Legal Systems & Research*. New Delhi: Universal Law Publishing Co. Pvt. Ltd., 2010. 243 p.
43. Napner A.M. The Use of Latin Words or Phrases in Legal Writing. URL: <https://therecord>.

- flabarappellate.org/2016/01/the-use-of-latin-words-or-phrases-in-legal-writing-2/.
44. Рибачок С.М. Латинська мова для студентів-юристів : навчальний посібник. Тернопіль, 2012. 190 с.
 45. Ухвала Господарського суду міста Києва від 11 жовтня 2018 року у справі № 910/9254/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77247027>.
 46. Рішення Мостиського районного суду Львівської області від 23 червня 2021 року у справі № 466/10050/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98066979>.
 47. Рішення Господарського суду Харківської області від 1 грудня 2020 року у справі № 922/2274/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93533906>.
 48. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 18 серпня 2021 року у справі № 201/15310/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99250652>.
 49. Новик Б. Окремі аспекти впливу римського права на розвиток системи українського права. Про українське право / за ред. І. Безклубого. Київ, 2015. С. 196–203.
 50. Рішення Центрально-Міського районного суду міста Кривого Рогу від 27 листопада 2012 року у справі № 444/1252/12. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/27834623>.
 51. Ухвала Апеляційного суду міста Києва від 11 грудня 2017 року у справі № 752/17311/14-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/71290648>.
 52. Рішення Кременчуцького районного суду Полтавської області від 11 вересня 2020 року у справі № 524/8475/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93739490>.
 53. Рішення Кіровського районного суду міста Дніпропетровська від 7 серпня 2023 року у справі № 203/4998/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112905331>.
 54. Постанова Північного апеляційного господарського суду від 18 січня 2023 року у справі № 927/240/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108624906>.
 55. Уркевич В., Шумило М. Наука, право та Верховний Суд: які існують лінії перетинання. *Юридична газета*. 2022. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/inshe/nauka-gravo-ta-verhovniy-sud-yaki-isnuyut-liniyi-peretinannya.html>.
 56. Римське право крізь призму традиції і судової практики: монографія / за ред. І.В. Спаси-бо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2022. 512 с.
 57. Крат В.І. Трохи про приватне право в судовій практиці (за матеріалами публікацій в телеграм-каналі «Трохи про приватне право» за 2022 рік). Київ, 2022. 444 с.
 58. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 30 листопада 2022 року у справі № 334/7687/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107651258>.
 59. Крат В.І. Трохи про приватне право в судовій практиці (за матеріалами публікацій в телеграм-каналі «Трохи про приватне право» за 2023 рік). Київ, 2023. 662 с.
 60. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 8 лютого 2023 року у справі № 908/3057/21(908/213/22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109129367>.
 61. Малишев Б.В. Судовий прецедент у правовій системі Англії. Київ: Праксіс, 2008. 344 с.
 62. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 3 березня 2021 року у справі № 525/789/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95344788>.
 63. Пільков К.М. Висновки Верховного Суду: формула висновку, його обов'язковість та механізм відступу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 201–209.
 64. Бігун В.С. Основи правосуддя (Термінологія. Філософія. Практика). Київ: Інтерсервіс, 2020. 200 с.
 65. Kowalczyk J. The Influence of Latinisms on the Quality of the Judgments of Polish Courts. *International Journal for the Semiotics of Law*. 2022. Vol. 35. P. 1951–1963.
 66. Афанасьєва М.В. Правова аргументація та юридичне письмо: монографія. Одеса: Юридика, 2023. 124 с.
 67. Загальна теорія права: підручник / за ред. О.В. Петришина. Харків: Право, 2020. 568 с.
 68. Гиляка О.С. Основні вимоги до юридичного документа. *Право і суспільство*. 2017. № 4. Ч. 2. С. 3–8.
 69. Кабиш О.О. Українська мова в судово-процесуальній сфері: навч.-практ. посіб. Київ: Алерта, 2019. 110 с.
 70. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Т. 1 / авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. Київ: ВЦ «Академія», 2007. 608 с.
 71. Савчин Т.О. Мовні кліше і мовні штампи в українській мові. Збірник тез доповідей VII

- Міжнародної науково-технічної конференції молодих учених та студентів «Актуальні задачі сучасних технологій», 28-29 листопада 2018 року. Тернопіль: ФОП Паляниця В.А., 2018. Том 3. С. 226-227.
72. Рішення Господарського суду Херсонської області від 18 лютого 2019 року у справі № 923/22/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79867382>.
 73. Рішення Господарського суду Донецької області від 18 червня 2019 року у справі № 905/3596/15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82600177>.
 74. Ухвала Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 8 вересня 2020 року у справі № 607/14734/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91488932>.
 75. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 24 січня 2024 року у справі № 991/1786/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116862411>.